
А. А. ГРИЦЕНКО,
професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора
ДУ “Інститут економіки
та прогнозування НАН України”,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

ANDRII GRYTSENKO,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director,
Institute for Economics and Forecasting
of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

УДК 330.101; 330.11; 330.8

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА: ШЛЯХ ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Показано сучасний стан осмислень нових економічних реалій і роль у ньому економічної освіти. Обґрунтовано висновок про те, що головним змістом економічної освіти має бути формування економічного способу мислення, яке можливо забезпечити тільки на базі вивчення економічної теорії, яка озброює людину способом розкриття сутності в єдності із зовнішніми формами прояву і дає тим самим інструмент для вибору адекватних заходів впливу на економічну дійсність з метою перетворення її в потрібному напрямі. Запропоновано зміни до переліку галузей знань і спеціальностей, до змісту економічної освіти і до організації підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Ключові слова: економічна теорія; економічна освіта; економіка; фінанси; управління.
Бібл. 11; рис. 5; табл. 2.

UDC 330.101; 330.11; 330.8

ECONOMIC EDUCATION: THE WAY FROM THEORY TO PRACTICE

A current state of understanding the new economic realities and the role of economic education in it are shown. The conclusion is substantiated that the main content of economic education should be the formation of an economic way of thinking that can be provided only on the basis of learning the economic theory. This theory equips man with the means of disclosing the essence in unity with its external forms of manifestation and thus provides the mean for choosing the adequate measures of influence on the economic reality in order to transform it in proper direction. Changes to the list of knowledge and specialties branches, the content of economic education and the organization of highly qualified specialists training are proposed.

Keywords: economic theory; economic education; economy; finance; management.
References 11; Figures 5; Tables 2.

© Гриценко Андрій Андрійович (Grytsenko Andrii), 2018; e-mail: agrytsenko@ief.org.ua.

Економічна дійсність потребує адекватного теоретичного осмислення, здатного виробити ефективні інструменти впливу на практику. Тому в сучасних умовах розвиток економічної теорії перетворюється на проблему стратегічного значення. Сіяти і вирощувати хліб можна і без науки. Обмінювати товар на золоті гроші теж можна без науки. Але запустити космічний корабель без науки неможливо. Не можна також здійснити емісію грошей центральним банком без наукових розрахунків необхідної їх кількості, інфляції, економічного зростання. В сучасних умовах визначити траєкторію, структуру, механізми економічного розвитку без економічної теорії неможливо. Тому увага до економічної теорії, забезпечення її розвитку є необхідними умовами стабільної економічної динаміки.

Метою цієї статті є розкриття особливостей сучасного стану осмислення економічних реалій і ролі у цьому процесі економічної освіти.

Орієнтація на здоровий глузд, на який дедалі частіше “напирають” політики і ліберальні теоретики, є лише показник поверховості мислення. Здоровий глузд і буденна практика постійно підтверджують, що Земля плоска, і що Сонце обертається навколо Землі, а не навпаки. Але сьогодні кожний школяр знає, що вірити своїм очам і враженням не можна. Насправді все навпаки. Це стосується фізичних явищ. А в економіці все значно складніше. Але чомусь вважається, що в економіці достатньо керуватися здоровим глуздом, що розмірковувати про економіку і давати поради набагато простіше, і це робити може кожний. Об’єктивною підставою для такої помилки слугує включеність економічних явищ до буденного життєвого процесу. Товар, гроші, ціна, прибуток, зарплата, капітал, банк, процент, обмінний курс тощо – хто не знає, що це таке? Усі знають. І це правда. Але справа в тому, що, як говорив Г. Гегель, “те, що відоме, ще не є тому пізнане” [1, с. 24].

Щоб пізнати явище, необхідно з’ясувати спосіб його виникнення, розглянути, як воно розвивалось, яких форм у своєму розвитку набувало, чим воно стало тепер і в яких відносинах перебуває з іншими явищами. Забезпечити це може тільки логіко-історичний метод. Звичайно, коли систему відносин даного явища вже розвинуто, тоді буває достатньо функціональних підходів. Не обов’язково знати, що це таке, достатньо знати, як це функціонує. Щоб заробляти великі гроші, не обов’язково розбиратися в теорії грошей. Але якщо виникають нові явища або істотних трансформацій зазнають старі явища, то без теоретичних підходів не обійтися. Для прикладу можна навести ситуацію з криптовалютою. Від визначення її сутності (а це справа теорії) залежать практичні дії та долі людей. Якщо криптовалюта визначається як гроші, то за законом усіх майнерів необхідно посадити за ґрати, оскільки вони у приватний спосіб виробляють гроші, що заборонено, і тим самим учиняють злочин. Якщо ж криптовалюта визначається як специфічний товар або фінансовий актив, то необхідними є інші дії, пов’язані з регулюванням цих процесів*.

Оскільки сучасний світ дуже динамічно змінюється, і виникнення нових явищ починає визначати ситуацію, то роль теорії об’єктивно зростає. Але водночас формування інформаційно-мережових економіки та суспільства спричиняє виникнення безлічі мереж (професійних, клубних, національних, соціальних, культурних, пов’язаних з дозвіллям, ідеологічних, терористичних і т. п.) зі своїми цінностями, правилами, нормами, стереотипами мислення і поведінковими па-

---

* Матеріали Международной научно-практической конференции “Новые формы денег и финансовых активов: становление, перспективы, риски” // Наукові праці НДФІ. – 2017. – Вип. 4 (81).

тернами. Людина, перебуваючи одразу в багатьох мережах, як особа розпадається на фрагменти, які вже виступають не як різні прояви одного й того самого, а як самостійні феномени [2, с. 560-561].

Інакше кажучи, справа в тому, що в різних ситуаціях одна і та сама людина проявляє себе як різні особистості. Наприклад, турботливий і добрий чоловік і батько може виявитися в іншій мережі сексуальним маніяком, а грізний і неприступний начальник – слабким і безвільним “підкаблучником” у своєї дружини. Такому буттю відповідає фрагментарне мислення, якому байдужа сутність, йому достатньо функціональних знань (що і як використовувати). Парадокс і водночас глобальний виклик людству полягає в тому, що одна й та сама реальність створює актуальну потребу в теорії та формує суб’єктів, за способом свого життя байдужих до теорії. Вчені на підставі емпіричних досліджень дійшли висновку, що інтелект людини знижується *, викладачі ВНЗ скаржаться на дедалі слабшу підготовку випускників шкіл, а елементарно грамотних аспірантів у багатьох значеннях тепер треба пошукати.

За цих умов економічна теорія переживає не кращі часи. Вона не може адекватно відтворити в мисленні сучасні реалії, виявити закономірності розвитку, дати цілісну картину економічної дійсності, а отже, і виробити надійні інструменти впливу на неї, що дістає численні й різноманітні прояви. Один з Нобелівських лауреатів з економіки незадовго до глобальної та дуже глибокої кризи заявляв, що кризи як системне явище вже подолано. Інші, використовуючи свої нобелівські досягнення, консульгували велику компанію, яка в ході цієї кризи розорилася. Держави починають застосовувати зовсім протилежні теоретичним рекомендаціям заходи щодо врятування своїх економік, і це їм певною мірою вдається. А мейнстрімівські економісти оголошують таке явище тимчасовим і прогнозують, що усе скоро стане на свої місця і піде, як і раніше. Коли ж з’ясувалося, що нетрадиційна, “ненормальна” політика продовжується (вже майже десятиріччя), виникло поняття “нової нормальності” [3].

Те, що було відхиленням від норми, закріпилося, стало відтворюватися на постійній основі та перетворилося на нову норму. Це набуло такого великого поширення, що поняття “нової нормальності” проникло до багатьох (у тому числі неекономічних) сфер. Справа дійшла до того, що тепер бути нормальним є синонімічним бути консервативним, несучасним. Модно бути трошечки ненормальним. Ненормальність (або нова нормальність) править світом. Наслідки відповідні. Чи нормально те, що відбувається в Європі у зв’язку з проблемою мігрантів? Чи нормально те, що відбувається в Лівії, Сирії, в Україні і т. д.? Хіба що тільки з визначенням “нової нормальності”.

В Україні також відбуваються суперечливі процеси. З одного боку, теоретично освоюються нові способи мислення, які активно розвивались і розвиваються на Заході. З іншого боку, втрачаються цілі пласти теоретичної культури, пов’язані із системним логіко-історичним мисленням. На жаль, ми не можемо стверджувати, що у нас підвищується рівень теоретичної культури. Скоріше, навпаки. Слабшають традиції системного теоретичного мислення. З’являються публікації, що претендують на науковий вклад, але по суті є економічно безграмотними, що не заважає їм бути достатньо популярними і затребуваними “невимовливою” публікою.

---

* Ученые установили факт снижения интеллекта у человечества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://iz.ru/754702/2018-06-12/uchenye-ustanovili-fakt-snizheniia-intellekta-chelovechestva>.

Безумовно, такий стан економічної теорії в Україні пов'язаний і з системною трансформаційною кризою, подолати наслідки якої непросто. Крім усього, для цього потрібний значний час. Але є і об'єктивні фактори, що посилюють ці тенденції. До них можна віднести, по-перше, небачений раніше динамізм економічних процесів, коли теоретичне осмислення просто не встигає за реальними змінами, і по-друге, зміну структури економічних взаємозв'язків і мислення. На зміну взаємозв'язаним, субординованим, ієрархічним зв'язкам, які відтворює системно побудована теорія, дедалі більше приходять мережеві структури. У першому випадку знання можна порівняти з деревом, у якого є стовбур, гілки і листя, і якщо порушити стовбур, то гине все дерево. У другому випадку знання схожі на коріння грибів (або ризому*), де можна порушувати усі зв'язки, але доки залишається хоча б один елемент, структура є життєздатною. Для осмислення таких взаємозв'язків потрібні істотні зміни в самій економічній теорії.

Для України, що має багатоукладну економіку, ця проблема стоїть дуже гостро. Існують техніко-технологічні та соціально-економічні уклади, які є сучасними і мають перспективи розвитку у країні та у глобальному економічному середовищі. Серед них є такі, що відтворюються тепер, але не мають перспектив розвитку. Існують також уклади і соціальні верстви, що вже тепер перебувають у стані стагнації та поступового відмирання (достатньо згадати населені пункти, які не мають працюючих підприємств, робочих місць, планів і перспектив розвитку, а економічним базисом там слугують примітивні, натуральні форми господарювання, незначні бюджетні виплати, неістотна допомога дітям і т. д.). Взаємодія укладів, різних за своїми суттю і перспективами, може стати фактором поглиблення суспільних суперечностей, загострення конфліктів регіонального, міжрегіонального, національного і міжнародного значення, дестабілізації у функціонуванні суспільства.

Україна розпочинала свої ринкові перетворення як розвинута індустріальна держава. Внаслідок трансформаційної кризи цей рівень втрачено. Розміри функціонуючих капіталу, банківської системи, фінансових ринків є не порівнянними із значенням України як однієї з великих європейських країн [4, с. 204–225]. На жаль, наша держава ще довго не матиме такого ВВП на душу населення, як у розвинутих країнах, а розрив між багатими і бідними країнами не зменшуватиметься. Але це не означає, що в Україні не можна в недалекій перспективі забезпечити нормальні умови для життєдіяльності широких верств населення – житло, харчування, побут, освіту, роботу, задоволення культурних потреб та ін. Можна жити в готелях за декілька тисяч доларів, а можна мати нормальні комфортні умови з оплатою, на порядок нижчою. Можна насолоджуватися делікатесами в дорогих ресторанах, а можна мати збалансоване і смачне харчування з істотно нижчими витратами. Треба розробити і реалізувати національну програму створення нормальних життєвих умов для більшості населення. Необхідно створити спосіб життєдіяльності освіченої, духовно багатой людини, яка задовольняється раціональними матеріальними умовами, достатніми для всебічного розвитку особистості. Такий спосіб треба пропагувати, одночасно працюючи над створенням умов для його реалізації. А починати треба із системного осмислення цих завдань.

Розв'язання усіх окреслених завдань не можливе без кваліфікованих спеціалістів, які б вміли самостійно мислити, розуміти суть речей і знаходити способи

* Ризома. Национальная энциклопедическая служба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://terme.ru/termin/rizoma.html>.

розв'язання існуючих суперечностей. Для формування таких спеціалістів необхідною є відповідна система економічної освіти. На жаль, в Україні освітні реформи мають великою мірою деструктивний характер. Наприклад, зміни, внесені до переліку галузей знань і спеціальностей, призвели до розриву між економічними і фінансовими спеціальностями, до підриву самих основ формування економічного способу мислення. В чинній класифікації економіку віднесено до галузі знань “Соціальні та поведінкові науки” разом з політологією, психологією та соціологією. А фінанси потрапили до галузі знань “Управління і адміністрування”, яка навіть не є суміжною із соціальними та поведінковими науками (між ними перебуває журналістика). До цієї галузі віднесено спеціальності “облік і оподаткування”, “фінанси, банківська справа і страхування”, “менеджмент”, “маркетинг”, “підприємництво, торгівля і біржова діяльність”.

Економіка опинилася без фінансів, що в умовах ринкової системи господарювання є зовсім безглуздом. А фінанси віднесено лише до сфери управління і адміністрування, що не менш парадоксально. Адже фінанси є підсистемою економічної системи як об'єктивної реальності, а не тільки як сфери управління.

Тепер ректор фінансового ВНЗ має підстави сказати, що читати студентам економічні курси, які належать до іншої галузі знань, яка навіть не межує з фінансами, нерационально, — треба зосередитися на їхній підготовці як фінансистів. А той факт, що грамотного фінансиста без знання економіки у принципі бути не може, залишено нинішньою класифікацією без усілякої уваги. Те ж саме ректор економічного ВНЗ може сказати про фінанси. Якщо цього ще не відбувається у масовому масштабі (хоча перші ознаки вже з'явилися), то це тільки з огляду на розуміння співтовариством працівників ВНЗ безглуздості такого поділу.

Тому необхідно у невідкладному порядку внести до переліку галузей знань і спеціальностей зміни, які б усунули такий розрив. Разом з тим внутрішню структуру кожної галузі знань слід привести у відповідність з об'єктивною структурою кожного об'єкта. Так, в економіці існують достатньо важливі відмінності у функціонуванні реального й фінансового секторів, пов'язані з тим, що перший з них ґрунтується на русі товарів і послуг, а другий має справу з рухом коштів. І хоча ці сектори нерозривно пов'язані, все ж закономірності їх функціонування мають глибокі відмінності. Істотна специфіка характерна також для управлінської діяльності в економіці, яка об'єднує рух товарних мас і грошових потоків. З огляду на це, доцільно виокремити економіку з галузі знань “Соціальні та поведінкові науки” в особливу галузь, поєднавши її з фінансами та управлінням, які в чинній класифікації належать до “Управління і адміністрування”. Таку галузь доцільно назвати “Економіка, фінанси і управління”, виокремивши в ній ці три спеціальності. Усі інші специфікації можуть бути представлені спеціалізаціями, рішення про які приймають ВНЗ.

Об'єктивною підставою для виокремлення економіки з галузі знань “Соціальні та поведінкові науки” в особливу галузь слугує той факт, що — на відміну від інших соціальних наук, які входять до переліку (політології, психології, соціології) та вивчають форми буття безпосередніх відносин між людьми, — економіка вивчає суспільні відносини між людьми, які опредмечені та втілені в речах, у предметному світі. Це зближує економіку з природничими науками. Разом з тим вона не перестає бути соціальною наукою. Це особлива соціальна наука, яка вивчає соціальність, яка перебуває у предметному світі, що слугує достатньою підставою для виокремлення економіки як науки у самостійну галузь. Що ж до значення цієї

галузі, то воно характеризується тим, що людина перебуває в економіці все своє життя: не тільки тоді, коли працює або відвідує банки, але й тоді, коли відпочиває, піклується про сім'ю і т. ін. І взагалі їй було б непогано мати про цю важливу сферу більш раціональні знання, ніж ті, які вона черпає з буденного життя.

Усунення перекосів у переліку галузей знань і спеціальностей – серйозний, але тільки перший крок в організації підготовки кваліфікованих економістів. Ще важливіше значення має зміст процесу навчання. І тут головне завдання полягає у формуванні економічного способу мислення. Без цього всі конкретні знання перетворюються на відмички, які підходять тільки до певного типу замків. А оскільки замки постійно змінюються, то відмички швидко втрачають свою корисність. Інакше кажучи, функціональні знання швидко застарівають, і якщо економіст не має економічного способу мислення, то його знання стають або некорисними, або навіть шкідливими (якщо вони застосовуються неадекватно предмету). На жаль, Україна може слугувати “хорошим” прикладом такої поганої ситуації.

Виробити економічний спосіб мислення можна тільки за допомогою теоретичного відтворення у мисленні предмета вивчення: його буття, сутності, що зберігається за ним, зовнішніх форм її прояву, процесу руху і зміни форм існування. Інакше кажучи, виробити економічне мислення можливо тільки у процесі вивчення системи категорій і законів, які адекватно відображають економічну дійсність в її цілості. Тільки в цьому випадку економіст може осмислити предмет вивчення науково і адекватно оцінювати різні функціональні зміни. Це означає, що виробити економічний спосіб мислення можна тільки за допомогою економічної теорії, яка має своїм специфічним завданням створення системних категорій і законів, які б адекватно відображали економічну дійсність.

Проте в Україні економічна теорія практично вигнана з неекономічних ВНЗ і зазнає утисків в економічних. Кафедри економічної теорії скорочуються, об'єднуються з іншими (часто з прикладними) кафедрами. Викладачі та студенти втрачають “смак” до економічної теорії. Гранти і фінансування видаються під прикладні дослідження, а їх учасники відмахуються від теоретичних питань як від неважливих для практики. Але ж відомо, що немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія. Якщо існуюча тенденція триватиме, то колапс в економіці стане неминучим, що змусить знову звернутися до теорії. Але не хотілося б, щоб теорія розвивалася такими циклами.

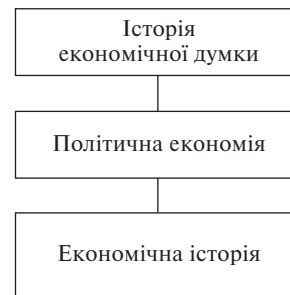
Хорошим спеціалістом є той, хто добре знає свій предмет, його структуру і закономірності функціонування. Тому важливо забезпечити науковий підхід до визначення змісту економічної освіти. З точки зору закономірностей пізнання, необхідними є дисципліни, які б забезпечили рух знань від безпосереднього сприйняття предмета (буття) до пізнання його сутності, форм прояву і дійсності. За Гегелем, цей шлях такий: якість – кількість – міра – сутність – явище – дійсність [1]. Перші три моменти утворюють вчення про буття, останні три – вчення про сутність. Усі моменти перебувають в єдності, але на кожному етапі пізнання один з них виходить на передній план.

Пізнанням якісної визначеності (у філософському розумінні) економіки займається економічна теорія, що відображає предмет свого вивчення у системі економічних категорій і законів. Кількісна визначеність забезпечується математичними методами в економіці. Міра як єдність якості та кількості представлена соціально-економічною статистикою, забезпечує кількісне вимірювання процесів, згрупованих за якісними характеристиками (рис. 1).

Пізнання сутності завжди базується на логіко-історичній методології, в логічній формі відображаючи історію виникнення і розвитку предмета. Це завдання розв'язується політичною економією, економічною історією та історією економічної думки. Економічна історія розкриває реальні історичні зміни в економічних відносинах, історія економічної думки – їх відображення в теорії, а політична економія об'єднує усе це в логічно узагальненій формі. Саме ці дисципліни і ця методологія дають ключ до пізнання сутності (рис. 2).

Рис. 1. Диференціація дисциплін за критеріями міри пізнання економічної реальності

Рис. 2. Логіко-історичне пізнання

Економічна теорія як наука вивчає економічні відносини і являє собою розгалужену систему знань, які відображають певні аспекти, зрізи, форми, просторово-часові локалізації та інші специфікації економічних відносин. Щоб визначити місце кожної особливої економічної науки в їх загальній системі, необхідно з'ясувати специфіку предмета і методу кожної з них.

Існує єдність, яка включає в себе тотожність і відмінності предметів і методів кожної складової економічної теорії. При цьому необхідно мати на увазі діалектику самого *визначення* предмета. У буквальному розумінні слова це є знаходження меж предмета. Але щоб переконатися, що це є межа, необхідно вийти за неї, здійснити її заперечення, перейти до не-предмета. І тільки наступне заперечення не-предмета і повернення до предмета дають можливість встановити справжні межі предмета, тобто визначити його.

Дослідження є розгорнуте визначення предмета, постійний вихід за його межі і таке саме постійне повернення до нього. В цьому діалектичному процесі не-предмет також входить у предмет розгляду в негативному визначенні (як не-предмет), надаючи тим самим певну форму предмету. Як відомо, сама по собі споживна вартість не є предмет політекономії, але входить у нього там, де вона надає форми економічному відношенню. Наприклад, відмінність між основним і оборотним, постійним і змінним капіталом з'являється з предметно-функціональної специфіки засобів виробництва і робочої сили, тобто із специфіки їх споживної вартості. Те ж саме можна сказати про всі фактори техніко-технологічного, соціо-психологічного, цивілізаційного та іншого характеру. Вони можуть потрапити у предмет економічної теорії в негативному визначенні (як не її предмет), надаючи тієї чи іншої форми економічному відношенню.

Вихідним економічним відношенням, як це вже показано в літературі, є сумісно-розділена праця [5, с. 51–53, 110–115], яка є історично першою та основоположною формою сумісно-розділеної діяльності, яка відіграє ключову роль у формуванні людини й суспільства, що теоретично і експериментально доведено

психолого-педагогічною наукою [6]. Саме із сумісно-розділеної праці історично розвиваються, з одного боку, поділ, відособлення праці, приватна власність і ринкові інститути, а з іншого – кооперація, усупільнення праці, загальна власність та інститути держави. В сучасних умовах інститути ринку і держави є комплементарними, які передбачають і доповнюють один одного.

Політична економія як перша історична форма економічної теорії мала своїм історичним завданням виявлення за зовнішніми, видимими формами економічних явищ і процесів їх внутрішньої сутності та знаходження тим самим адекватних способів впливу на них. Оскільки вихідним економічним відношенням, яке історично розгортається в усю систему економічних відносин, виступає сумісно-розділена праця, остільки *предмет політекономії можна визначити як систему сумісно-розділених відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ*. Ця система формується історично і в розвинутому вигляді являє собою певну цілісність. Методом пізнання таких цілісних систем є *діалектичне сходження від абстрактного до конкретного*. Цей метод і є власний метод політичної економії, що інтегрує інші загальнонаукові та специфічні методи. Він включає в себе одночасний рух за трьома рівнями пізнання.

Перший рівень – оперування – означає використання логічних операцій (аналізу і синтезу, порівняння, абстрагування і узагальнення, індукції та дедукції в їх єдності) для проникнення в об'єкт і його теоретичного відображення.

Другий рівень – відтворення – є теоретичним відображенням реального історичного руху і функціонування об'єкта, яке включає в себе переходи від всезагального через особливе до одиничного та одночасний зворотний рух, розгортання співвідношення тотожності та відмінності у суперечність і досягнення на цій основі єдності логічного та історичного, що і становить вищу мету теоретичного відтворення об'єкта.

Третій рівень – сходження – інтегрує два попередніх і забезпечує рух від абстрактного до конкретного через практично істинні абстракції, досягнення єдності теоретичного і практичного та реалізацію тим самим всезагальності методу [5, с. 17–42]. Всезагальність методу сходження означає, що він одночасно є і аналітичним, і синтетичним, і індуктивним, і дедуктивним, і історичним, і логічним, і теоретичним, і практичним тощо. Він поєднує в собі усі ці рухи у такий спосіб, що “на кожному шаблі подальшого визначення всезагальне піднімає вище всю масу його попереднього змісту і не тільки не втрачає внаслідок діалектичного поступального руху і не залишає нічого позаду себе, але несе з собою усе придбане і збагачується і згущується всередині себе” [7, с. 306-307]. Цей метод утворює логіко-історичну основу для застосування всіх інших особливих методів.

У процесі розвитку сумісно-розділеної праці розвиваються і відособлюються і моменти розділеності, і моменти сумісності, зберігаючи при цьому свою внутрішню єдність. Якщо конкретні форми втіленості сумісно-розділеної економічної діяльності розглядаються з боку розділеності, то утворюються мікроекономічна проблематика і *мікроекономіка* як частина економічної теорії, що вивчає окремі (відособлені від цілого) явища і процеси (фірми, домогосподарства, ціни на окремі товари і т. п.). Таким чином, політекономія за однією своєю лінією розвивається в мікроекономіку. І, як у всьому розвитку, мікроекономіка, з одного боку, заперечує політекономію, оскільки зосереджується виключно на розділеності, на окремих суб'єктах і процесах і не включає у свій предмет сумісність, а з іншого – доповнює політекономію вивченням функціонування розділених і відособлених

форм економічних явищ і процесів. Але, разом з виключенням зі свого предмета співвідношення розділеності та сумісності, мікроекономіка виключає із свого методу діалектику, яка первісно притаманна сумісно-розділеним відносинам.

Тим самим мікроекономіка перетворюється на формальну, функціональну науку. Вона допускає граничний ступінь формалізації та застосування математичних методів, добиваючись у такий спосіб нових наукових результатів. Але якщо раптом економічна система зазнає сутнісних (неформальних) змін, то з'ясовується нездатність мікроекономіки у рамках власного предмета і власної методології розв'язувати нові завдання. Неминучим стає вихід (повернення) мікроекономіки до політекономії як до своєї історичної та логічної основи для того, щоб через пізнання сутності явищ і процесів, які змінилися, повернутися до свого власного (функціонального) предмета і внести в нього необхідні корективи. Саме така ситуація тепер.

Якщо конкретні форми втіленості сумісно-розділеної економічної діяльності розглядаються з боку сумісності, то утворюються макроекономічна проблематика і *макроекономіка* як частина економічної теорії, що вивчає функціонування економіки як цілого. Макроекономіка вивчає не сутність цілого, а його функціонування як особливу проблему. Як і мікроекономіка, макроекономіка є функціональною наукою. Тому при істотних змінах в економічній дійсності вона також змушена звертатися до політекономії.

Безпосереднім стиком, з'єднанням, тотожністю сумісного і розділеного, індивідуального і суспільного у сумісно-розділеній економічній діяльності є інститути, що втілюють у собі *загальне* в *індивідуальній* поведінці людей (формування правил і норм – перехід від індивідуального до загального) і втілюються в цій поведінці (підпорядкування правилам і нормам – перехід від загального до індивідуального). Сам перехід індивідуального у загальне і навпаки є їх ототожнення, тотожність. Інститут виступає як суспільно-тотожне в індивідуальній діяльності, як щось дискретне, стале, постійно існуюче в діяльності, а сама діяльність – як щось безперервне, плинне і мінливе. Тому інституціональна теорія має дискретний і описовий характер. Вона не може бути вибудована методом сходження від абстрактного до конкретного. Інституціоналізм завжди пов'язаний з якоюсь конкретною наукою (соціологією, економікою, психологією і т. п.) і не існує поза зв'язком з нею, адже за своєю природою він є міждисциплінарною наукою.

Вихід за межі макроекономіки однієї країни, перетворення її на окремих суб'єкт, який має свої інституціональні та інші відмінності від інших країн і взаємодіє з ними, формують предмет *міжнародної економіки*. Тут відносини розділеності та сумісності виходять на міжнародний рівень, де, у свою чергу, поєднуються функціональні підходи мікро-, макро- та інституціональної економіки. Усе це можна подати у вигляді рисунка 3.

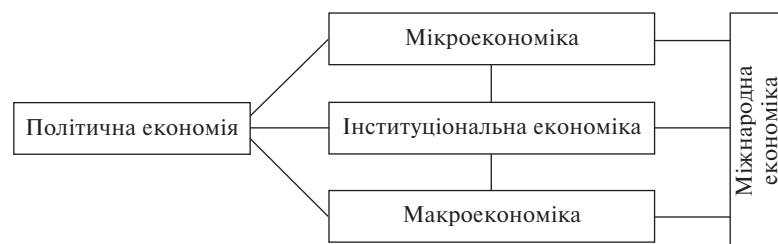

Рис. 3. Функціонально-рівневе пізнання

Таким чином, *мікроекономіка, макроекономіка, інституціональна економіка і міжнародна економіка спираються на політичну економію як на свою основу і разом з нею утворюють базові структурні складові економічної теорії*. Політекономія вивчає сумісно-розділені економічні відносини в їх суперечливості, взаємопередбачуваності та взаємовиключеності, розкриває суперечності сумісності та розділеності, суспільного і приватного в усіх формах прояву, а отже, виявляє їх сутність, яка не вкладається у формальну логіку, не формалізується у своїй глибинній основі, тобто погано піддається математизації. Мікроекономіка вивчає буття розділеного, особливого, окремого у відносній відособленості від загального. Макроекономіка, навпаки, вивчає спільне, загальне, агреговане, абстрагуючись від відносної незалежності його складових. Це вивчення здійснюється у несуперечливих функціональних формах, які допускають граничну формалізацію, а отже, математизацію, що ми і спостерігаємо в реальності. Інституціональна економіка вивчає буття тотожності відносин сумісності та розділеності у відносній відособленості. Нарешті, міжнародна економіка розглядає розгорнуту взаємодію окремих країн і регіонів (відносини розділеності) з іншими країнами і частинами світової економіки (відносини сумісності).

Відособлення відносин розділеності, сумісності, тотожності сумісності та розділеності та їх розгорнутої єдності у процесі історичного розвитку сумісно-розділеної праці (що відображається у відособленні предметів, відповідно, мікроекономіки, макроекономіки, інституціональної економіки і міжнародної економіки) неминуче передбачає також відносне відособлення їх методів. *Діалектичне сходження від абстрактного до конкретного як базовий метод політекономії* формалізується, локалізується в окремих складових і перетворюється на особливі методи.

У мікроекономіці таким методом є *локалізація*, тобто виокремлення певних явищ і процесів та їх розгляд у відносній відособленості від інших явищ і процесів. Це зовсім не означає, що в мікроекономіці використовується тільки метод локалізації. Дане положення необхідно розглядати в тому розумінні, що тут усі інші методи використовуються на основі методу локалізації.

У макроекономіці таким методом є *агрегування*, тобто поєднання однорідних частин у певну сукупність, яка являє собою у відношенні до інших частин ціле (ВВП, сукупний попит, сукупна пропозиція і т. д.). Агрегування теж треба розуміти не як єдиний, а як базовий метод макроекономіки, на основі якого використовуються усі інші методи.

Відособлення моментів тотожності сумісності та розділеності як правил і норм людської діяльності являє собою процес фракталізації, тобто знаходження такої структури, частини якої подібні до цілого. Поняття “фрактал” було запроваджено в 1975 р. Б. Мандельбротом, французьким математиком, який створив фрактальну геометрію [8; 9]. Хоча загально визнаного визначення фрактала досі не існує, все ж визначення, дане самим автором терміна, має такий вигляд: “Фракталом називається структура, що складається з частин, які в певному розумінні є подібними до цілого”. Головною властивістю фракталів є самоподібність – “невелика частина фрактала містить інформацію про весь фрактал”. Це явище зумовлює так звану “масштабну інваріантність фрактала”. В якому б наближенні ми не розглядали фрактал, ми завжди бачимо одне й те саме або, в усякому випадку, щось подібне [10; 11, с. 109–117]. Образом фрактала може слугувати дерево, кожна гілочка якого за своєю будовою схожа на все дерево.

Теорія фракталів дістала застосування у фізиці та в інших природничих науках. Вона почала застосовуватись і в суспільних науках. Метод, який дає можливість виокремити структуру (правило, норму), подібну до себе в усіх складових і в цілому, і є метод фракталізації. Наприклад, раціональність як правило економічної поведінки є характерною як для окремого індивіда, так і для соціальних груп, фірми, держави і суспільства в цілому. Це типовий інституціональний фрактал.

Для інституціоналізму в літературі не було визначено якогось специфічного методу, який би виражав його власну особливість. Як правило, вказується на те, що він застосовує широкий спектр методів. Проте така особливість існує об'єктивно, і вона має бути відображена теоретично. Адекватним вираженням сутності процесу виокремлення правил і норм діяльності людини як предмета інституціоналізму є категорія “фракталізація”. Тому *фракталізація* являє собою базовий метод інституціональної економіки, на основі якого використовуються всі інші методи.

Тут, як і в інших випадках, досягається єдність предмета і методу. Правило як базовий інститут є елемент цілого, який за визначенням повторюється як у кожній окремій людській дії, так і в дії усіх частин суспільства окремо (соціальних груп, економічних суб'єктів) і суспільства в цілому. Це означає, що інститут за визначенням є фракталом, і його адекватне вивчення передбачає використання методу фракталізації. Разом з тим це слугує додатковим аргументом для ширшого використання теорії фракталів у суспільствознавстві.

Міжнародна економіка, яка робить свої висновки на базі порівняння економік різних країн, користується широким спектром методів, але основоположним для них є *порівняльний метод – метод економічної компаративістики*. Порівняльні переваги, товарні та грошові потоки, переливи капіталу, обмінний курс і т. п. визначаються економічними відмінностями країн, які виявляються у процесі їх практичного порівняння за допомогою міжнародних економічних відносин.

Природно, що різні методи взаємодіють, поєднуються у процесі розв'язання пізнавальних завдань. Поєднання методологій локалізації та фракталізації в рамках самої політекономії, або (що є тим самим) використання мікроекономічних та інституціональних підходів до пізнання сутності окремих явищ і процесів, набуває форми локальної політекономії (політекономії праці, багатства, влади, знака, розвитку, щастя і т. д.). А поєднання методів агрегування та інституціональних підходів у рамках самої політекономії, що дозволяє відтворити весь процес історичного розвитку економічних систем у цілісності, набуває форми глобальної політекономії.

Оскільки основою мікро-, макро-, інституціональної та міжнародної економік (а отже, і всієї системи конкретно-економічних наук як відосблених функціональних, структурних, кількісних та інших складових) виступає політична економія, а її власним методом – метод діалектичного сходження від абстрактного до конкретного, остільки цей метод стає основою всієї системи економічного знання. Але в такій своїй якості всезагального методу він неминуче повинен спиратися на власну протилежність – окремі методи, еkleктичний підхід, який не ґрунтується на логіці та закономірностях, а відображає реальність в емпіричній і випадковій формах, які зовнішньо поєднують різні частини і дають вихід за межі логіки до врахування всього багатства господарського життя (включаючи елементи його нелогічності, ірраціональності, непізнанності, метафізичності і т. д.).

Глибинна сутність проявляється на поверхні через ряд рівнів і різних форм. Тому вивчення предмета має бути конкретизоване за рахунок функціонально-

рівневих підходів. З такої точки зору, економіка диференціюється, як уже показано, на мікро-, макро- і міжнародний рівні. Перетин трьох специфікацій предмета (економіки, фінансів і управління) і трьох рівнів (мікро-, макро- і міжнародного) визначає основний зміст реалізації функціонально-рівневого пізнання економіки як предмета вивчення (табл. 1).

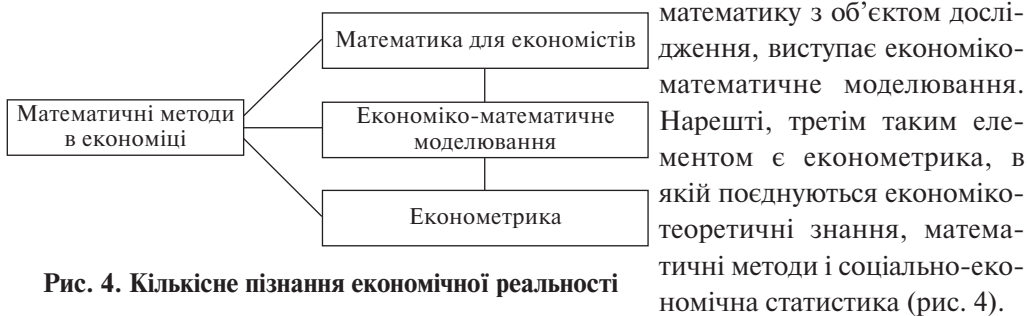
Таблиця 1

Диференціація об'єкта вивчення за предметною специфікою і рівнями

Предметна специфіка	Рівні		
	мікро-	макро-	міжнародний
Економіка	Мікроекономіка	Макроекономіка	Міжнародна економіка
Фінанси	Мікрофінанси	Макрофінанси	Міжнародні фінанси
Управління	Управління мікроекономікою і мікрофінансами	Макроекономічне і макрофінансове регулювання	Управління в міжнародній економіці та міжнародних фінансах

У наведеній таблиці названо не дисципліни, а загальний зміст функціонально-рівневих знань з економіки. Кожний елемент може бути поданий рядом дисциплін з більш традиційними назвами. Засвоєння змісту базових елементів функціонально-рівневих знань є необхідною умовою формування економічного мислення.

Пізнання кількісної визначеності економічних процесів досягається за рахунок використання математичних методів в економіці. На базовому рівні необхідна математична підготовка за тими розділами, що використовуються в економічній науці. Така підготовка може бути визначена як математика для економістів і повинна, в першу чергу, включати вищу математику, теорію імовірностей і математичну статистику. Другим важливим елементом підготовки економістів, який об'єднує

Рис. 4. Кількісне пізнання економічної реальності

Визначений у такий спосіб зміст освіти повинен становити фундаментальну професійну підготовку рівня бакалавра. Вона має бути доповнена дисциплінами загального, фінансового або управлінського профілів, конкретно-економічними і суміжними дисциплінами, які студент може обрати для побудови подальшої індивідуальної траєкторії освіти з урахуванням потреб роботодавців.

Загальна логічна схема побудови освітніх програм з економіки може бути представлена на рисунку 5.

Як правило, у розвинутих країнах магістерські програми включають поглиблені курси мікро- і макроекономіки, економетрики і дисципліни магістерської спеціалізації. Це прийнятно, але в умовах сучасного динамізму соціально-економічного розвитку необхідним є поглиблений курс, побудований не на функціональній, а на логіко-історичній методології, яка дає ключ до розуміння не тільки процесів функціонування, але й сутнісних змін в економічних явищах і процесах.

Це може бути або поглиблений курс “Економічна методологія”, або курс “Логіка історичного розвитку економічних систем”, або курс з іншою назвою, але в ньому повинні розкриватися методи пізнання сутності економічних явищ і процесів – на відміну від механізмів функціонування та в єдності з ними.

Рис. 5. Логічна схема побудови освітніх програм з економіки

Відповідно до Закону України “Про вищу освіту” *, освітньо-науковий рівень вищої освіти передбачає захист дисертації та присудження вченого ступеня доктора філософії, яке здійснюється спеціалізованою вченою радою. В Україні існує достатньо широкий перелік вузьких наукових спеціальностей. В економічних науках їх 11 (табл. 2).

Ті зміни, які передбачалося внести до переліку наукових спеціальностей, але які, на щастя, ще не запроваджено, є ще гіршими від того, що є. Малося на увазі, що наукові та навчальні спеціальності будуть однаковими. До аспірантури і докторантури навіть розпочався набір за новим переліком спеціальностей. Виникла колізія, коли випускники аспірантури або докторантури не можуть захищатися за тими спеціальностями, за якими вони вступали, оскільки вчені ради функціону-

* Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>.

ють за старим переліком спеціальностей. Якби передбачувані зміни були запроваджені, то перелік наукових спеціальностей був би таким: “економіка”; “облік і оподаткування”; “фінанси, банківська справа і страхування”; “менеджмент”; “маркетинг”; “підприємництво, торгівля і біржова діяльність”. Не треба бути спеціалістом, щоб побачити повну неспроможність такого підходу. Економіка – найбільш розгалужена галузь – представлена однією спеціальністю. Оподаткування і фінанси знаходяться в різних спеціальностях. Менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля і біржова діяльність представлені як окремі наукові спеціальності. Цілком зрозуміло, що така класифікація, взята з Міжнародної стандартної класифікації освіти (МСКО), яка “є концептуальним документом для збирання, компіляції та аналізу порівнянних на міжнародному рівні статистичних даних з освіти” *, призначена для інших цілей і не може бути орієнтиром для підготовки вчених. Оскільки здобувачі вчених ступенів орієнтуються на існуючі вчені ради та наукові спеціальності, то таким переліком економічна наука піддається де-струкції.

Таблиця 2

Перелік наукових спеціальностей

Шифри	Галузі науки, групи спеціальностей, спеціальності	Галузі науки, за якими присуджується вчений ступінь
08	ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	
08.00.01	Економічна теорія та історія економічної думки	економічні
08.00.02	Світове господарство і міжнародні економічні відносини	економічні
08.00.03	Економіка та управління національним господарством	економічні
08.00.04	Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)	економічні
08.00.05	Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка	економічні
08.00.06	Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища	економічні
08.00.07	Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика	економічні
08.00.08	Гроші, фінанси і кредит	економічні
08.00.09	Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)	економічні
08.00.10	Статистика	економічні
08.00.11	Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці	економічні

У принципі існування вузьких наукових спеціальностей має як позитивні риси, так і негативні. З одного боку, це дозволяє професійно підходити до оцінки дисертацій, оскільки вона здійснюється спеціалістами конкретної наукової спеціальності. З іншого боку, це звужує можливості адекватно реагувати на потреби економіки і суспільства. В основному реальні економічні проблеми мають комплексний характер і виходять за рамки однієї спеціальності. Крім того, вчені, відповідаючи на запити практики, виходять у своїх дослідженнях далеко за межі спеціальності, за якою захищали дисертацію, і стають спеціалістами в іншому напрямі, але формально вони такими не вважаються.

* Международная стандартная классификация образования (МСКО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : МСКО-13-iscd-fields-of-education-training-2013.

Сучасна наукова спеціалізація має досить глибокий характер. І природно, що далеко не всі члени спеціалізованої ради, навіть якщо вони захищали дисертації за даною спеціальністю, є спеціалістами за темою дисертаційного дослідження. Тим часом спеціалізовані ради можуть відмовляти у прийнятті дисертації до захисту, якщо вона не відповідає вузькій економічній спеціальності повною мірою. Можлива також відмова у присудженні вченого ступеня на підставі невідповідності дисертації спеціальності, навіть якщо її захист уже проведено.

У подібній ситуації теми дисертацій обираються так, щоб вони відповідали спеціальності та могли бути захищені в наявних спеціалізованих радах. Це тільки частково збігається з реальними потребами економіки й розвитку науки. Щодо підготовки дисертацій на стиках наук, де у світі отримують найважливіші результати, то в Україні захист таких дисертацій взагалі не можливий. Тому в нашій країні немає дисертацій, наприклад, з економічної соціології, економічної психології тощо.

Зовсім інша ситуація спостерігається у розвинутих країнах. Вчений ступінь Phd (доктор філософії) специфікується тільки за науками (економікою, фізикою, математикою і т. п.). Жодних інших спеціальностей для захисту дисертацій немає. За цих умов вибір теми дисертаційного дослідження базується виключно на потребах економіки і власній логіці розвитку науки. У нас же такі цілі можуть бути враховані лише частково у рамках суто формальних обмежень. Це означає, що існування в Україні переліку наукових спеціальностей і формування рад з таких спеціальностей стримують розвиток науки і націлюють наукові дослідження в напрямках, які лише частково відповідають реальним потребам економіки.

Тепер (в умовах динамічного розвитку науки, наукової проблематики, міждисциплінарних зв'язків і проблем) рівень наукової кваліфікації визначається не формальною належністю до тієї чи іншої спеціальності (яких у розвинутих країнах взагалі не існує у нашому розумінні), а науковими роботами з певної проблематики. У західних ВНЗ захист дисертацій відбувається не в постійно діючих спеціалізованих радах, а шляхом запрошення для атестації групи спеціалістів з проблеми дисертації з інших навчальних закладів або наукових установ як своєї країни, так і зарубіжних. Це дозволяє забезпечити професійний підхід до розгляду будь-якої проблеми.

Чинні в Україні вимоги дотримуватися при формуванні спеціалізованих рад певних пропорцій між спеціалістами за спеціальністю і спеціалістами, що мають наукові роботи з певної проблеми, є застарілими, консервативними і не враховують характер сучасного наукового знання.

Разом з тим у новій редакції Закону України “Про вищу освіту” передбачено, що “атестація осіб, які здобувають ступінь доктора наук, здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти” (п. 4 ст. 6). Якщо вчену раду буде сформовано тільки з постійних членів, то це не дозволить достатньо кваліфіковано розглянути дисертацію, оскільки серед них спеціалістів за темою дисертації може і не виявитися.

З огляду на викладене, доцільно:

– скасувати перелік спеціальностей, за якими присуджуються вчені ступені доктора філософії та доктора наук, а в документах визначати тільки галузі науки (наприклад, доктор філософії з економіки, доктор економічних наук);

– перейти від формування спеціалізованих вчених рад за науковими спеціальностями до їх формування за галузями науки (у нашому випадку це економічні на-

уки), передбачивши порядок, згідно з яким експертиза дисертацій повинна проводитися спеціалістами, що мають власні роботи з проблематики дисертації, яка вноситься на захист;

– здійснювати акредитацію Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти разових спеціалізованих рад (п. 2 ст. 6 Закону України “Про вищу освіту”) за умови їх відповідності вимогам відносно присутності в їх складі спеціалістів з проблематики дисертації;

– передбачити такий порядок формування постійно діючих спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора наук:

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти за пропозицією ВНЗ або науково-дослідних установ затверджує голову і вченого секретаря ради із захисту дисертацій (варіант: ще двох або чотирьох членів ради). Голова відповідає за якість організації експертизи дисертації та процедуру її захисту, а вчений секретар – за якість підготовки необхідних документів. При надходженні дисертації до ради голова і вчений секретар (варіант: ще два або чотири члени ради) добирають чотирьох спеціалістів за темою дисертації для проведення її експертизи (двоє з них мають бути обов’язково з інших навчальних закладів і бажано інших міст і країн) і звертаються до них з проханням взяти участь у процедурі захисту як введені до складу ради члени і офіційні опоненти. У разі згоди запрошених (повинні існувати стимули для їхньої згоди: крім оплати праці, врахування участі в атестації при оцінці роботи і т. д.) призначається публічний захист, де рада у складі 6 (варіант: 8 або 10) членів шляхом заслуховування доповіді, відповідей на запитання, дискусії, в якій кожний член ради зобов’язаний висловити свою позицію, визначає відповідність (невідповідність) дисертації встановлення вимогам і присуджує (не присуджує) вчений ступінь.

Можливий варіант, коли склад ради із захисту дисертації за даною темою направляється до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти для затвердження. Національне агентство може не погодитися із складом ради і запропонувати двох інших членів, з чим ВНЗ, де формується ця рада, зобов’язаний погодитися.

Доцільно мати в Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти базу даних про спеціалістів з різних галузей науки з переліком їх робіт за останні 5 років. Така база повинна формуватися за пропозиціями ВНЗ і науково-дослідних установ і постійно оновлюватися. Можливий також варіант автоматизованого електронного пошуку спеціалістів з даної тематики.

Висновки

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що економічна освіта являє собою необхідну опосередковуючу ланку і шлях від економічної теорії, що є способом мисленого освоєння економічної дійсності, до використання системи економічних категорій і законів як засобу визначення інструментів впливу на реальні економічні явища і процеси. Тому практична функція економічної теорії полягає, насамперед, в її здатності знаходити способи перетворення дійсності, адекватні економічній системі. І тільки на цій основі можуть бути сформульовані дійові та ефективні практичні рекомендації. Таким чином, головним змістом підготовки спеціалістів з економіки має стати формування економічного способу мислення, а не просто засвоєння певної сукупності економічних знань і вмінь. Багатознання, як відомо, розуму не навчає. Розв’язання цього завдання передбачає істотні

зміни у змісті та організації навчально-пізнавального процесу і в підготовці наукових працівників, основні підходи до яких викладено в цій статті.

Список використаної літератури

1. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – СПб. : Наука, 1997. – 800 с.
2. Артёмова Т.И., Гриценко А.А., Кричевская Т.А. и др. Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем : моногр. ; [под ред. А.А. Гриценко]. – К. : Институт экономики и прогнозирования НАН Украины, 2013. – 580 с.
3. Брагина Е. Новая нормальность [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mirec.ru/2012-04/novaa-normalnost>.
4. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків. – К. : ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. – 2017. – 308 с.
5. Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К. : Основа, 2005. – 192 с.
6. Ильенков Э.В. Становление личности: к итогам научного эксперимента // Коммунист. – 1977. – № 2. – С. 68–79.
7. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 371 с.
8. Mandelbrot B.B. Fractals: Form, Chance, and Dimension. – San Francisco, CA and Reading, UK : W.H. Freeman & Co., 1977. – 352 с.
9. Mandelbrot B.B. The Fractal Geometry of Nature. – New York, US and Oxford, UK : W.H. Freeman & Co., 1982. – 460 с.
10. Жуков Д.С., Лямин С.К. Фрактальное моделирование социально-политических феноменов и процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ineternum.ru/ineternum/aaa_fractal_centre/pdf/statii/pro_nunc.pdf.
11. Жиков В.В. Фракталы // Соросовский образовательный журнал. Математика. – 1996. – № 12. – С. 109–117.

References

1. Hegel G.W.F. *Nauka Logiki* [Science of Logic]. St. Petersburg, Nauka, 1997 [in Russian].
2. Artemova T.I., Gritsenko A.A., Krichevskaya T.A. et al. *Ierarkhiya i Seti v Institucional'noi Arkhitektonike Ekonomicheskikh Sistem* [Hierarchy and Networks in the Institutional Architectonics of Economic Systems]. A.A. Gritsenko (Ed.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2013 [in Russian].
3. Bragina E. *Novaya normal'nost'* [New normality], available at: <http://www.mirec.ru/2012-04/novaa-normalnost> [in Russian].
4. Korablin S.O. *Makroekonomichna Dynamika Ukrainy: Pastka Syrovynnykh Rynkiv* [Macroeconomic Dynamics of Ukraine: the Trap of Commodity Markets]. Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2017 [in Ukrainian].
5. Gritsenko A.A. *Razvitie Form Obmena, Stoimosti i Deneg* [The Development of Forms of Exchange, Value and Money]. Kyiv, Osнова, 2005 [in Russian].
6. Il'enkov E.V. *Stanovlenie lichnosti: k itogam nauchnogo eksperimenta* [Formation of personality: to the results of a scientific experiment]. *Kommunist – Communist*, 1977, No. 2, pp. 68–79 [in Russian].
7. Hegel G.W.F. *Nauka Logiki. T. 3* [Science of Logic. Vol. 3]. Moscow, Mysl', 1972 [in Russian].
8. Mandelbrot B.B. Fractals: Form, Chance, and Dimension. San Francisco, CA and Reading, UK, W.H. Freeman & Co., 1977.

9. Mandelbrot B.B. The Fractal Geometry of Nature. New York, US and Oxford, UK, W.H. Freeman & Co., 1982.

10. Zhukov D.S., Lyamin S.K. *Fraktal'noe modelirovanie sotsial'no-politicheskikh fenomenov i protsessov* [Fractal modeling of socio-political phenomena and processes], available at: http://www.ineternum.ru/ineternum/aaa_fractal_centre/pdf/statii/pro_nunc.pdf [in Russian].

11. Zhikov V.V. *Fraktaly* [Fractals]. *Sorosovskii obrazovatel'nyi zhurnal. Matematika – Soros Educational Journal. Mathematics*, 1996, No. 12, pp. 109–117 [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 15 серпня 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on August 15, 2018.*
